

HAT SANATINDA SON YÜZYILIN ÖNDE GELEN SİMALARI

Sakine AKCAN EKİCİ¹

Geliş Tarihi: 01.08.2023 Kabul Tarihi: 16.09.2023

ÖZ

Bu çalışmada Cumhuriyetten günümüze kadar olan süreçte yaşamış ve vefat etmiş, gelenekli İslam sanatlarımızdan olan hüsnihat sanatında temâyüz etmiş Türk sanatkarlar ele alındı. Hattatların isimleri, doğum ve ölüm tarihleri, kabirlerinin yeri, usta ve talebelerinin isimleri, eserleri varsa ekol ve üslupları ele alınarak çok ayrıntıya girilmeden öz geçmipleri verilmeye çalışıldı. İsimler seçilirken vefat tarihleri baz alınarak kronolojik sıra gözetildi. Ayrıca hat sanatının Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet ve sonrasında kısaca tarihi hakkında malumat verildi. Çalışmada ana kaynak olarak İbnülemin'in Son Hattatlar adlı eserinden ve konu ile ilgili yapılan neşriyatlardan yararlandı. Yapılan araştırma neticesinde ikisi yakın zamanda -2013 yılında- vefat etmiş olan toplam otuz hattat tespit edilerek çalışmaya dâhil edildi.

Anahtar kelimeler: Hat sanatı, hattat, cumhuriyet, gelenekli sanatlar

ABSTRACT

THE LEADING FACES OF CALLIGRAPHY OF THE LAST CENTURY

In this article, Turkish artists who lived and died between the early Turkish Republic and the present day, and who have distinguished themselves in the art of hüsn-i art, one of the traditional Islamic arts, are discussed. The names of the calligraphers, their birth and death dates, the locations of their graves, the names of their masters and students, their schools and styles, if any, and their works are discussed and their biographies are given without going into much detail. The names were selected in chronological order based on their dates of death. In addition, a brief history of the art of calligraphy in the late Ottoman period, the Republic and its aftermath is given. İbnülemin's The Last Calligrapher and other publications on the subject are the main sources. As a result of the research, a total of 30 calligraphers, two of whom recently were deceased in 2013, were identified and included in the study.

Keywords: Calligraphy, calligrapher, republic, traditional arts

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Anabilim Dalı, sekici@bandirma.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5594-180X

Giriş

Türk-İslam Sanatları denildiğinde kuşkusuz akla ilk gelen sanat, hat sanatıdır. Bu sanat Kur'an-ı Kerim'i adına yarasır bir güzellikte yazma arzusuyla ortaya çıkmıştır. Arap harfleriyle kaleme alınan yazılar İslam'ın ortaya çıkışından günümüze dek, özellikle Kur'an-ı Kerim yazısı olması hasebiyle nesilden nesile işlenerek sanat seviyesine çıkmıştır.

Hat sanatı, Osmanlı'da "hüsnihat" yani "güzel yazı" manasında kullanılmış, bu sanatı icra edene de hattat denilmiştir. Ayrıca kaynaklarda genellikle "cismanî aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendesedir" şeklinde tarif edilmiş ve bu tarife uygun bir estetik anlayış çerçevesinde asırlarca gelişerek devam etmiştir (Derman, 1997, s. 427).

İslam yazı sanatının gelişmesinde ve Türk-İslam medeniyetinin sembolü hâline gelmesinde sanatkârların sabır ve gayretlerinin yanı sıra Osmanlı sultanlarının ve devlet adamlarının âlim ve sanatkârları himaye etmesi, bu himayenin bir devlet geleneği hâline dönüşmesi kuşkusuz büyük rol oynamıştır.

Klasik dönem Osmanlı sanatı bir saray sanatı idi. Bu sanat, saray ve çevresinin himayesindeki sanatkârların çalışmalarıyla şekil almıştır. Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden getirilen farklı sanat dallarındaki hüner sahiplerinin ortak bir çatı altında toplandığı, devlet destekli bir kurum olan Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmiş, Osmanlı sanatına yön vermiştir. Bu teşkilatın bünyesinde birçok sanat dalının icra edildiği farklı sınıflar vardı. Bu sınıfların ilki de saray için kıymetli eserler, hat levhaları ve yazı albümleri hazırlayan, gerektiğinde eserlerin tamirini yapan ve saray köşklerinin, kütüphanelerin, camilerin ve türbelerin duvar yazılarını yazan kâtiplerin, hattatların yer aldığı katibân-ı kütüb-i hâssa sınıfı idi. Bu sınıfta usta ve talebeler olup hat eğitim ve öğretimi icra ediliyordu (Akcan Ekici, 2020, s. 51). Osmanlı'da hat eğitimi ayrıca Enderûn-ı Hümayun, Galata Sarayı ve Muzika-i Hümayun gibi kuruluşlardan başka medreselerde de veriliyordu. Bu öğretim yüzyıllar boyunca üstattan talebesine kişiye özel meşk yoluyla sürdürülmüştür (Derman, 2019, s. 181). Tanzimat'la bir-

likte sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta yaşanan değişimden olumsuz etkilenen hat, tezhip, minyatür, cilt, ebru, çini gibi gelenekli sanatlar Medresetü'l-Hattâtîn ve onun Cumhuriyet döneminde devamı sayılan kurumlarda varlığını sürdürmüştür.

Medresetü'l-Hattâtîn

Şeyhülislam Hayri Efendi (1867-1922) Evkâf Nazırı olduğu dönemde hat ve İslam kitap sanatlarının yok olmaması için gayret göstermiş; Yusuf Ağa Sıbyan Mektebini de bu iş için tahsis etmişti (Serin, 2012, s. 581). Bu gayretler neticesinde Medresetü'l-Hattâtîn 20 Mayıs 1915 tarihinde gerçekleştirilen bir törenle açıldı. Dönemin önde gelen üstatları Hacı Kâmil Efendi (Akdik) sülüs, nesih, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey (Altunbezer) celî sülüs ve tuğra, Hulûsi Efendi (Yazgan) tâlik ve celî tâlik, Ferid Bey dîvânî ve celî dîvânî; Mehmed Said Bey rik'a, Yeniköylü Nûri Bey (Urunay) tezhip, Bahâeddin Efendi (Tokatlıoğlu) de medresenin cilt hocalığına tayin edildi (Derman, 2003a, s. 341). Medreselerin 1924'te kaldırılması ile kapatılan kuruluş, müzeler müdürü Halil Edhem Bey'in çabaları sonucu sekiz ay sonra Hattat Mektebi adıyla tekrar açılmıştır. Fakat çok geçmeden 1928'de bu defa da harf inkılabı nedeniyle tekrar kapatıldı. Daha sonra yine Edhem Bey'in gayretiyle bu defa ancak hüsnihatın programdan çıkarılması ile Şark Tezyînî Sanatları Mektebi adıyla 1929'da açıldı. Mektep 1936 yılına kadar aynı binada ve bu isimle faaliyet gösterdi. Daha sonra Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisine bağlanarak Türk Tezyînî Sanatları adını aldı. İstanbul mebusu Salâh Cimcoz'un Çankaya nezdindeki gayret ve teşebbüsleri sonucunda hüsnihatın da diğer sanatların yanında tezyînî mahiyette öğretilmesine müsaade edildi. 1936'da hocalığına da tekrar Hacı Kâmil Efendi (Akdik) getirildi. Bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesindeki Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, aradaki kopukluk ve öğretim farklılığına rağmen hâlen Medresetü'l-Hattâtîn'in devamı niteliğinde olup faaliyet göstermektedir (Derman, 2003a, s. 342).

1928'den sonraki Cumhuriyet hükûmetleri hat sanatına merhametsizce davranmışlardır. 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması ile buralarda yer alan eserlerin bir kısmı depolara kaldırılmış, bir kıs-

mı da maalesef yok edilmiştir. Babıali'de maiyetlerini hattatlıkla sağlayan sanatkarlar da dağılmış, kimi sanatta en verimli dönemindeyken bu sanatı ve dolayısıyla mesleğini bırakmak zorunda kalmıştır. Örneğin usta hattatlardan olan Hulusi Efendi (Yazgan) türbeler bekçisi, Halim Efendi (Özyazıcı) bağcılık gibi kendileriyle ilgisi olmayan işlerde çalışmışlardır. Siyasi baskılara da maruz kalan ve mesleklerini anmaktan dahi korkar duruma gelen hattatlar, 1936'da kısmi bir rahatlığa kavuştular. Bu dönemde hüsnihatın tezyînî mahiyette öğretilmesine müsaade edilmişti. Fakat bu defa harf inkılabının doğurduğu nesil farklılığı ortaya çıktı. Bu nesil manen ve maddeten yıpratılan hat sanatına karşı çekingen durdular. Öyle ki artık hat hocaları öğrencisizlikten yakınır oldular.

Hat sanatına karşı devletin bakışı otuzlu yılların sonuna doğru az da olsa yumuşadı. İstanbul'daki camilerin restorasyonu söz konusu olunca buradaki hat örneklerinin onarılması için eski hattatlara başvurdular. İsmail Hakkı Altunbezer, Hamid Aytaç ve Halim Özyazıcı bu camileri hat örnekleriyle yeniden süsledi. Halim Özyazıcı'nın 1964'te vefat etmesiyle Güzel Sanatlar Akademisinde sadece -artık ömürlerinin ahirinde olan- Necmeddin Okyay ve Hamid Aytaç eğitim veriyorlardı. Bu iki üstadın vefatından sonra, yetiştirdikleri öğrenciler hüsnihatın temsilcisi oldular. Çok şükür ki resmî ilgisizliğe rağmen yeni nesil, bu sanattan kopmadı (Derman, 2019, s. 182-191). Bugün birçok üniversitede Geleneksel Türk El Sanatları bölümleri kurulmuş ve kurulmaya devam etmektedir.

Hat sanatının kısa tarihi zikredildikten sonra, Cumhuriyetten günümüze kadar olan süreçte yaşamış ve vefat etmiş olan toplam otuz beş hattatın kısa öz geçmişi ele alınacaktır. Söz konusu hattatların tespit edilip seçilmesi hususunda bugün hat sanatında söz sahibi olan Prof. M. Uğur Derman'a danışılmıştır. Zikredilen hattatlar hakkında malumat elde edebilmek için özellikle İbnülemin'in *Son Hattatlar* adlı eserinin 2021'de yapılan yeni neşrinden ve konu ile ilgili yapılan neşriyatlardan yararlanıldı. Ayrıca çalışmaya dâhil edilen hattatların geneli Soyadı Kanunu'ndan (1934) önce doğdukları için kendilerine Bey veya Efendi diye hitap edildiğinden isimlerin de o şekilde verilmesi uygun görüldü. Bununla beraber

sonradan aldıkları soyadları da parantez içerisinde verildi. Hattatların doğum ve vefat yılları parantez içerisinde ve miladi takvim esas alınarak verildi.

Mehmed İlmî Efendi (1839-1924)

25 Haziran 1839 tarihinde İstanbul'da doğan Mehmed İlmî Efendi, Hattat Alî Şükrî Efendi'nin oğludur. İlk hat eğitimini babasından aldı. İki yıl Mısır'da İslami ilimlerde kendisini geliştirdi. İstanbul'a avdetinde Sadrazam Âlî Paşa'nın oğulları olan Reşid ve Ali Fuad beylerin hat hocalığının yanı sıra sadrazamın konaktaki kütüphanesinin hâfız-ı kütübü oldu.² Hat sanatının önemli temsilcilerinden biri olan Mustafa İzzet Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını meşk ederek döneminin önde gelen hattatları arasında yer aldı. Çeşitli kuruluşların kalemlerinde kitabet göreviyle hizmet ettikten sonra emekliye ayrılan Mehmed İlmî Efendi, 13 Mushaf-1 Şerif yazmış ayrıca *Şifâ-i Şerif*'i ve kendisine sipariş edilen bazı kitapları istinsah etmekle de tanınmıştır (Derman, 2003b, s. 491; Derman, 2010b, s. 352).

Celî yazı kompozisyonlarında benzersiz eserler veren ve tuğrakeş ünvanı ile bilinen oğlu İsmail Hakkı Efendi (Altunbezer) yetiştirdiği talebeleri arasındadır (Serin, 2003, s. 241).

Mehmed İlmî Efendi, 17 Ocak 1924 tarihinde vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Karacaahmet Mezarlığındadır (Derman, 2003b, s. 491).

Mustafa Ferid Bey (1857- ?)

Asıl adı Mustafa Ferid olup 1857 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Divân-ı Hümâyun Mühimme Odası hulefâsından ve Şâbâniyye tarikatı şeyhlerinden Ali Necib Efendi'dir. Hat sanatına ilgisi olan Ferid Bey, Hattat Mehmed Şevki Efendi'den sülüs-nesih ve icâzet yazılarını meşk etti. Hocasının vefatından sonra da Sâmi Efendi'den ders aldı.

1871 yılında Dîvân-ı Hümâyun Kalemine girerek burada kırk yıl kadar süren hizmeti sırasında çeşitli

² Hâfız-ı kütüb, Osmanlı vakıf kütüphanelerinde görevlendirilen kişilere verilen isimdir.

rütbelerden geçerek Mühimme Kalemî müdürlüğüne kadar yükseldi. I. Meşrutiyetin ilanından sonra da kadro harici bırakılınca emekliye ayrıldı. Medresetü'l-Hattâtinde dîvânî, celî dîvânî hat hocası olarak da vazife aldı. Son devrin bilinen hattatlarından Mustafa Halim Efendi (Özyazıcı) burada yetiştirdiği öğrencilerindendir.

1920'li yılların sonlarında vefat ettiği tahmin edilen Ferid Bey'in nerede defnedildiği ise bilinmemektedir (Derman, 1995, s. 392; İnal, 2021, s. 573).

Ömer Vasfi Efendi (1880-1928)

Ömer Vasfi Efendi, 30 Nisan 1880 tarihinde İstanbul Tophane'de doğdu. Babası Hırka-i Şerif Camii hatibi Eyyüb Sabri Efendi'dir. Feyziye Rüşdiyesinde hattat Çukurcumalı Kadri Efendi'den aklâm-ı sitteyi meşke başladı. Rüşdî ve idâdî tahsilini tamamladıktan sonra Meşihât Dâiresinin Eytâm Şubesinde çalışmaya başladı. 1898'de Sultan Ahmed Camiinde Kazasker Mehmed Esad Efendi'nin cami derslerine devam ederek 1904'te icâzetnâme aldı. Bu arada Rifâî Aziz Efendi'den tâlik ve sülüs, Kâmil Efendi'den (Akdik) sülüs ve dîvânî yazılarını öğrendi. Sâmi Efendi'den de tâlik yazıdan 1907'de icâzet aldı. 1899'da babasının ölümü üzerine Hırka-i Şerif Camii hatipliğine getirildi. Buradaki vazifesi dolayısıyla kendisi "Hatip Ömer" olarak anıldı (Alparslan, 2007, s. 83).

Mevlevî tarikatına mensup olan Ömer Vasfi Efendi'nin özellikle mimari yapılarda günümüze ulaşan yazıları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Kısıklı Camii ve çeşmesinin yazıları, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi kitabesi, Sultan Reşat Türbesi kapısı üstündeki besmele ve ayet, Sultan Reşat Mektebi kitabesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi kitabesi, Taksim maksemindeki çeşme yazısı ve İstanbul'da Hırka-ı Şerif Camiinde zeren-dud levhadır (Şahin, 2019, s. 159-160).

1928 yılında vefat eden Hatib Ömer Vasfi Efendi, Eyüpsultan'da Gümüşsuyu Kabristanında medfûndur.

Aziz Efendi (Aktuğ) (1872-1934)

Aziz Efendi 1872 Trabzon doğumludur. Babası Molla Mehmed Abdülhamid Efendi'dir. 93 Harbi sırasında ailesiyle İstanbul'a yerleşti. Daha sıbyan mektebi sıralarında iken güzel yazıya olan ilgi ve kabiliyeti dolayısıyla Filibeli Bakkal Ârif Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını öğrenmeye başladı ve bir hilye yazarak aklâm-ı sitte icâzetnâmesini aldı (Alparslan, 1999, s. 95). 1894'te Karınâbâdlı Hasan Hüsnü Efendi'den tâlik yazısını meşk ederek icâzet aldı. 1896'da da hocası Ârif Efendi ile Reîsülhattâtîn Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'den sülüs ve nesih yazılarında icâzet aldı. Celî üstadı Sâmi Efendi'nin Horhor'daki evinde yapılan sanat sohbetlerine iştirak ederek istifade etti. Aklâm-ı Sitte'yi tüm incelikleriyle bilip yazdığı söylenen Aziz Efendi, "serûlkalem" namıyla şöhret buldu. Eserlerine ilk başta Abdülaziz Eyyübî ve Aziz, daha sonra ise Şeyh Mehmed Abdülaziz er-Rifâî şeklinde imza koydu (Serin, 2003, s. 243-244). İlk memuriyete 1896'da Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm Kitâbetinde başlayan ve çeşitli memuriyetlerde bulunan Aziz Efendi, gerek yazısının güzelliği gerekse ahlaki olgunluğu dolayısıyla terfi ederek Ma'rûzât-ı Mühimme Kitâbetine getirildi ve kendisine gümüş liyakat madalyasıyla dördüncü dereceden Mecîdî nişanı verildi. Ayrıca Ümmü Kenan Dergâhı Şeyhi Kenan Rifâî'ye intisap ederek 1910 yılında ondan hilafet aldı.

Mısır Meliki I. Fuad'ın adına bir Kur'an-ı Kerim yazmak üzere Mısır hükûmeti tarafından davet edilen Aziz Efendi, 1922 yılında resmî izinle Kahire'ye gitti. "Melik Fuad Nüshası" olarak bilinen Mushaf-ı Şerif'i altı ayda yazdı. Ülkesinde hat sanatının canlanmasını isteyen Melik Fuad, kendisinden Kahire'de bir hat medresesi açmasını istedi. Teklifi kabul eden Aziz Efendi Kahire'ye yerleşti. İlki 1922'de ikincisi de 1923'te olmak üzere iki hat medresesi kurup medresenin hem müdür hem de hocası oldu. On bir sene hat ve tezhip dersleri verdi. Ancak sıcak hava sıhhatini olumsuz etkilediğinden, tekaüdünü isteyerek 1933'te İstanbul'a avdet etti.

Aziz Efendi, Kahire ve İstanbul'da pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Türk hat sanatının önemli isimlerinden Mahmud Bedreddin Yazır ve Ömer Vasfî İstanbul'da icâzet verdiği öğrencilerindendir.

On iki Mushaf-ı Şerif, onun en önemli eserlerindedir. Çeşitli hatlarla yazdığı yedi büyük hilye de hat sanatındaki maharetini gösteren eserleri arasındadır. Bursa Ulu Camiinde iki, İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesinde 116 parça levhası ile özellikle damadı Ekrem Hakkı Ayverdi koleksiyonunda çeşitli yazı örnekleri ve levhaları bulunmaktadır. Aziz Efendi, Kahire'den dönüşünden bir yıl kadar sonra 16 Ağustos 1934'te İstanbul'da vefat etti. Kabri Edirnekapı Mezarlığındadır (Serin, 1991, s. 336; İnal, 2021, s. 75-77).

Ahmed Ziyâeddîn Bey (Akbulut) (1889-1938)

Ressam ve hattat olan Ahmet Ziyâeddîn Bey, itfaiye müdürlerinden Mustafa Rıza Efendi'nin oğlu olarak 1869'da İstanbul'da dünyaya geldi. İlk öğreniminden sonra Kuleli Askerî İdâdisini, akabinde Mekteb-i Harbiyyeyi bitirerek 1889'da piyâde mülâzim-i sânisî oldu. 1891'de Sanâyi-i Nefise Mektebinin resim bölümüne girdi ve birincilikle mezun oldu. Son Münecimbaşı Pazarcıklı Hüseyin Hilmî Efendi'den nücum ilmi öğrendi ve onun inayetiyle 1917/18'de Eyüp Muvakkithânesinde muvakkit oldu. Müneccimbaşılığın kaldırılmasından sonra da reisülmuvakkitîn ünvanı ile takvimin neşrine devam etti.

Hat ilmini 1302/1884-85'te Pazarcıklı Mehmed Hulûsî Efendi'den sülûs ve nesihî meşk ederek icâzet aldı. Sâmi Efendi'den de celî sülûs ve biraz da tâlik öğrenmiştir.

İbnülemin, Ziyâeddîn Bey'in 12 hilye-i şerife yazdığının söylendiğini fakat kendisinin bunları görmediğini ve sülûs yazısını bulamadığını ayrıca oğlu Nureddin Bey'in bir nesih yazısını bulduğunu ve onu eserinde numune olarak gösterdiğini beyan etmiştir. Ayrıca Belediye Kütüphanesi müdürü iken bir odanın iki duvarına celî sülûsle çifte "hu" ve çifte "vav" yazmış olduğunu eserinde belirtmektedir. 17 Nisan 1938 tarihinde vefat eden Ziyâeddîn Bey Silivrikapı Kabristanına defnedilmiştir (İnal, 2021, s. 369-371).

Mehmed Hulûsî Efendi (Yazgan) (1869-1940)

İstanbul Fatih'te 27 Nisan 1869 tarihinde doğan Mehmed Hulûsî Efendi, Hafız Mustafa Efendi'nin

oğludur. Asıl adı Mehmed olup "Hulûsî", mahlasıdır. Sülûs ve nesih yazısını ilk mektep yıllarında okuldaki hocası Osman Nûri Efendi'den meşk ederek 1883'te icâzet aldı. Daha sonra Muhsinzâde Abdullah'ın derslerine girerek yazısını geliştirdi. Tâlik yazıda ön plana çıkan Hulûsî Efendi bu yazıyı önce Karinâbdalı Hasan Hüsnü Efendi'den öğrendi ve icâzet aldı. Daha sonra da Çarşambalı Ârif Bey'e devam ettiyse de meşklerini tamamlamadan hocası vefat edince onun vasiyeti üzerine Sâmi Efendi'nin talebesi oldu ve 1897 yılında Sâmi Efendi'den de tâlik icâzeti aldı. İlk memuriyetine Fatih Tabhâne Medresesinde hat ve imla hocası olarak başladı. Ardından Dârüşşafaka ve Medresetü'l-Hattâtinde de hat dersleri verdi. Harf inkılabından sonra kendisine türbeler bekçiliği görevi verildi. 1921'de Sultan Selim Camii müezzinliğine getirilen Hulûsî Efendi vefatına kadar bu görevine devam etti.

Çok üretken olan Hulûsî Efendi'nin hat alanında birçok eseri bulunmaktadır. Müze ve koleksiyonlardaki eserlerinden başka, Ankara'da eski Büyük Millet Meclisindeki, "Hâkimiyet Milletindir" levhası, Vakıf Gureba Hastanesi girişinde 1335'te (1917) yazdığı, "Olmaya Devlet Cihanda Bir Nefes Sıhhat Gibi" levhası, Sultan Ahmed Camiinde "Keşefe'd-ducâ bi-cemâlih" levhası, Sultan Selim Camiinde biri celî sülûs, diğeri celî tâlik iki levhası, Abdülhak Hâmid'in Sultan Selim Türbesinde bulunan "Türbe-i Selim-i Evveli Ziyâret" adlı manzumesinin tâlik hatla yazılmış levhası eserlerinden sadece bazılarıdır.

Mustafa Halim Özyazıcı, Macid Ayrıl, Hikmet Bey, Şeref Akdik, Kemal Batanay, Hâmid Aytaç, Murtazâzâde Ârif Efendi ve Hüseyin Hüsnü, Hulûsî Efendi'nin önde gelen talebeleri arasında yer alır.

Son yıllarını geçim sıkıntısı içinde ve kısmi felçli olarak geçiren Hulûsî Efendi, 8 Ocak 1940 tarihinde vefat etti. Edirnekapı Mezarlığına defnedildi, ancak kabri kaybolmuştur (Serin, 2013, s. 356; Rado, t.y., s. 252).

Ahmed Râkım Efendi (Boren) (1894-1940)

Enderûn Mektebi hüsnihat hocalarından Alî Râsim Efendi'nin oğlu olan Râkım Efendi, 1880 senesinde İstanbul'da doğdu (Orman, 2023, s. 83). 1894'te

Enderûn Mektebi hat hocalığına tayin olundu. 1907 yılında mektebin kaldırılması üzerine buradan ayrıldı. Diyânet İşleri sicil mümeyyizi olduğu sırada Ankara'ya nakil olundu, ardından Diyânet Riyâseti yazı işleri müdürlüğüne atandı. Ahmed Râkım Boren, hatt-ı tâliki Sâmi Efendi'den meşk etmiştir. Ancak hüsnihatın her türlü inceliğine vâkıf olup sağlam ve kudretli bir ele sahip olduğunu, kendisinden sülüs dersleri alan Hüseyin Mâcid Bey (Ayrıl) nakletmektedir (İnal, 2021, s. 233). Bir diğer öğrencisi de İsmâil Abdülhalîm Efendi'dir. 1940 yılında Ankara'da vefat eden Râkım Efendi, önce Asrî Mezarlık'a defnedildi. Daha sonra naaşı buradan alınarak Karacaahmet'te, babasının yanına defnedilmiştir (Orman, 2023, s. 83).

Ahmed Kâmil Efendi (Akdik) (1861-1941)

Reisü'l-Hattâtîn ünvanlı Kâmil Efendi, 29 Kasım 1861 tarihinde İstanbul Fındıklı'da doğdu. Babası Tersâne-i Âmire Erzak Ambarı Başkâtibi Süleyman Efendi'dir. Zeyrek Sâliha Sultan Mektebinde ilk tahsilini yaptığı sırada yazı hocası Süleyman Efendi'den hat öğrenmeye başladı. Fatih Rüşdiyesinden mezun olduktan sonra 1880'de Dâhiliye Nezareti Muhasebe Kaleminde memur oldu. Bu esnada Sâmi Efendi'den dört yıl hat dersleri alarak sülüs ve nesih yazılarından icâzet aldı. Hocasının isteği üzerine Kâmil mahlasını Hâşim olarak değiştirdi. 1887-1890 yılları arasındaki yazılarında Ahmed Hâşim imzasına bulunmaktadır. Fakat Kâmil mahlasını bir müddet sonra tekrar kullanmaya başladığı için bu isimle anıldı. 1894'te Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemine tayin edildi. Burada Sâmi Efendi'den dîvanî, celî dîvanî hatlarını ve tuğra çekmeyi öğrendi. Bir sonraki yıl da nâmenüvisliğine getirildi. Hocası Sâmi Efendi'nin emekli olması üzerine, onun yerine geçerek Nişân-ı Hümâyûn Kalemî mümeyyizliğine ve hutût-ı mütenevvia hocalığına tayin oldu (İnal, 2021, s. 154). Bu vazifesine ilaveten yeni açılan Medresetü'l-Hattâtînde sülüs ve nesih hocalığı ile Galatasaray Sultânîsinde rik'a dersleri hocalığı da eklenmiştir. 1922'de Babialî'nin kaldırılmasıyla Divân-ı Hümâyûndaki görevinden emekliye sevk edildi.

Harf inkılabına kadar Hat Mektebinde hocalık yaptı. Daha sonra Şark Tezyînî Sanatlar Mektebinde hat

dersi olamadığından burada idareci olarak görev aldı. 1936'da bu mektep de bir şube hâlinde Güzel Sanatlar Akademisine bağlanınca hüsnihat öğretilmesine izin verilen Kâmil Bey burada vefatına kadar yürüteceği yazı hocalığına başlamıştır (Derman, 1971, s. 38). Biri 1935 ve diğeri de 1940'ta olmak üzere Prens Mehmed Ali tarafından iki kez Mısır'a davet edildi. Birincisinde Paşa'nın bir İslam sanatları müzesi şeklinde yaptırdığı ve sekiz bölümden meydana gelen Kasrû'l-Menyel'in içinde yer alan "Menyel Mescidi"nin yazıları için -kitabe yazısını ve Mescidin celî tâlik yazıları dışında kalan tüm celî yazıları yazdı- (Günüç, 2003, s. 121). İkincisinde ise aynı sarayda kurulan hat müzesine konulacak yazıların seçilip tasnif edilmesi için İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile birlikte gitti (Derman, 1971, s. 41).

Hat sanatındaki maharet ve kıdemi dolayısıyla 21 Ağustos 1915 tarihinde kendisine Sultan Reşâd'ın emriyle "reîsülhattâtîn" ünvanı verilmiş ve bu ünvan son olarak Kâmil Efendi'ye tevcih edilmiştir (Derman, 1989, s. 235).

Kâmil Efendi iyi bir hattat olmasının yanı sıra çok üretkendi. Hayatında yalnızca bir Kur'an-ı Kerim yazmış fakat Dîvân-ı Hümâyûndaki resmî vazifesi esnasında birçok yarım kalmış Mushaf-ı Şerif'i tamamlamış, birçok sülüs ve nesih kıtalar, murakka'lar, hilye ve levhalar, kitabeler, menşûr, berat, muâhedenâme, tasdiknâme gibi evraklar onun elinden çıkmıştır. Ayrıca yazı hocası olarak hazırladığı bir hayli fazla meşkler de vardır. Bunlara müze-lerde ve özel koleksiyonlarda rastlamak mümkündür (Derman, 1989, s. 49).

Mimari yapılarda da birçok yazısı bulunmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz Menyel Mescidinin yazıları dışında, Fatih Camii haziresinde bulunan hocası Sâmi Efendi ve eşinin, Ahmed Midhat Efendi'nin, Maçka mezarlığında da Şeyh Cemaeddin Efgâni'nin kabir kitabelerini, Mahmud Muhtar Paşa ve Hidîv İsmâil Paşa'nın Kahire'deki türbelerinin yazılarını yazmıştır. Abdülhak Hâmid Bey'in (Tarhan) Fatih Sultan Mehmed'e ithafen yazdığı manzume de Kâmil Efendi'ye yazdırılmış, 1916'da da Fatih Sultan Mehmed'in türbesine konulmuştur (Derman, 1971, s. 41).

23 Temmuz 1941 tarihinde vefat eden Kâmil Efendi, İstanbul Eyüp'te Gümüşsuyu Kabristanına defnedildi.

Mehmed Emin Efendi (Yazıcı) (1883-1945)

Hattat ve neyzen olan Mehmed Emin Efendi, 14 Mart 1883 tarihinde İstanbul'un Tophane semtinde doğdu. Mehmed Emin Efendi, Hırka-i Şerif Camii Hatibi Hâfız Eyüp Sabri Efendi'nin oğlu ve Hattat Ömer Vasfî Efendi'nin de kardeşidir. Ağabeyi ile Çukurcumalı Kadri Efendi'den sülüs ve nesih yazısını öğrendi. Hat üstatlarının yanına gitmeden kabiliyeti sayesinde sülüs-nesih ve celî sülüs yazılarını ilerletti. Ağabeyi, Sâmi Efendi'den tâlik hattı meşk etmek için giderken beraberinde giderdi. Memuriyete 1902'de Posta ve Telgraf Nezareti mektûbî kaleminde başladı. 1914 yılında da Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Harita Dairesi hattatlığına tayini yapıldı. Sonrasında ikinci kısım mümeyyizliğine, 1927'de de kısım-ı evvel mümeyyizliğine terfi etti. 1931'de emekliye ayrılarak Tophane'deki evinde hat ve musiki ile iştigal etti.

Mehmed Emin Efendi, hat sanatındaki en büyük maharetini yazı taklidinde göstermiştir. Necmeddin Okyay'ın teşvikiyle bu yolda eserler vererek Şeyh Hamdullah, Hâfız Osman, Mustafa Râkım gibi büyük hocaların yazılarını aynen taklit etmiştir (Derman, 1982, s. 51).

Mehmed Emin Efendi'nin müzelerde ve özel koleksiyonlarda sülüs-nesih kıtaları ve celî sülüsle levhaları bulunmaktadır. "Taşa mahkûk yegâne celî sülüs kitabesi Sultanhamam'daki 1. Vakıf Hanı önünde bulunan küçük çeşmenin üstündedir. Faik Sabri Bey'in (Duran) hazırladığı, Viyana'da basılan Orta Atlas'ın keşîdeli sülüs yazıları da Emin Efendi tarafından yazılmıştır" (Derman, 2013a, s. 358).

Hattatlığının yanı sıra iyi bir neyzen de olan Mehmed Emin Efendi, tekkelerin kapatılmasına kadar Galata Mevlevihanesinin neyzenbaşılığında bulundu (İnan, 2021, s. 84). 1943'te geçirdiği felç nedeniyle sanatlarını icradan mahrum kalarak, 3 Şubat 1945 tarihinde de vefat etti. Naaşı, Eyüp Kabristanında medfûn bulunan ağabeyi Hattat Hatib Ömer Vasfî Efendi'nin yanına defnedildi.

İsmail Hakkı Bey (Altunbezer) (1873-1946)

İsmail Hakkı Bey, 8 Şubat 1873 tarihinde İstanbul Kuruçeşme'de doğmuştur. Beş kuşağa kadar hattat yetiştirmiş olan bir aileden gelen İsmail Hakkı, Hattat İlmî Efendi'nin oğludur. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin talebelerinden olan babasından sülüs-nesih yazılarını öğrendi. Sanâyi-i Nefîse Mektebinde resim ve hakkâklık tahsili aldı. Bu sırada Divân-ı Hümâyün Kalemine girdi. Burada Sâmi Efendi'den divânî, celî divânî ve celî sülüs yazılarını meşk etti; ayrıca kendisinden tuğra çekmesini de öğrendi (Derman, 1982, s. 52). Nişan beratlarıyla menşûrları yazmakta mahir olduğundan terfi ederek *Divân-ı Hümâyün Tuğrakeşi* ünvanını alan Hakkı Bey, muhtelif mekteplerde rik'a, Medresetü'l-Hattâtinde de tuğra ve celî sülüs hocalığı yaptı. (Rado, t.y., s. 258). 1928'de harf inkılabından sonra Şark Tezyînî Sanatlar Mektebinde ve 1936'dan itibaren de Güzel Sanatlar Akademisinde tezhip dersleri verdi. İyi bir hattat ve ressam olan Hakkı Bey ayrıca müzehhipliği dolayısıyla Altunbezer soyadını Necmeddin Okyay'ın tavsiyesi üzerine almıştır (Özkafa, 2010, s. 164).

İyi bir hattat ve ressam olan Hakkı Bey, gençlik yıllarında babasından ders alarak başladığı tezhip sanatına, Bahaddin Tokathoğlu'ndan ders alarak devam etmiş ve ondan icâzetini almıştır. Hakkı Bey tezhip sanatında, eleştirilere rağmen kendine has bir üslup belirlemiştir (Çelebi, 2016, s. 15). Birçok eser ortaya koyan Hakkı Bey'in çeşitli koleksiyon ve müzelerdeki eserlerinin yanı sıra Üsküdar Selimiye, Edirnekapı, Zeynep Sultan, Abdi Çelebi, Şemsi Paşa camilerinin kubbe yazıları ile Lâleli, Afyonkarahisar, Eskişehir, Bebek, Bakırköy, Kamer Hatun ve Beyoğlu Ağa camilerinde son derece sanatkârane celîleri bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı devrinde son Kâbe örtüsünün kuşak yazısı, ilk riyâset-i cumhur mührü, Mahmud Şevket Paşa'nın türbe yazıları onun önemli eserleri arasındadır. Hakkı Bey'in yetiştirdiği hattatlar arasında M. Halim Özyazıcı ve Macid Ayrıl Türk hat sanatında önde gelen isimlerdir.

Hastalığı dolayısıyla 1945'te akademideki görevinden ayrılan Hakkı Bey, 19 Temmuz 1946'da vefat etti. Karacaahmet'in Tunusbağı yolu tarafındaki kabristanda, babasının yanında medfundur. Mezar kitabesi

Görsel 1

İsmail Hakkı Altınbezer, hattı ve tezhibi kendisine ait bir istifli eser. 1344/1926

sini celî tâlikle, vasiyeti üzerine arkadaşı Necmeddin Okyay yazmıştır (Derman, 1989, s. 543).

Mehmed Şevkî Efendi (1851-1948)

Mehmed Şevkî Efendi 10 Kasım 1851 yılında Safranbolu'da doğdu. Safranbolu esnafından Kürtzâde Ahmed Efendi'nin oğludur. Daha sekiz yaşında iken Sıbyân mektebinin kalfası Ahmed Efendi'den sülüs ve nesih meşk etmeye başladı. M. K. İnal, Şevki Bey'in kendi ifadesi ile on yaşında Mushaf-1 Şerif yazmaya başladığını, 1863'ten 1871 yılına kadar da yazmaya devam ettiğini ve bu mushaflardan 5-10 tanesini taliplilerine vermek üzere 1871'de de İstanbul'a geldiğini ifade etmiştir (İnal, 2021, s. 319). Hattat Hasan Rızâ Efendi'nin, yazısını beğenmesi üzerine kendisine bir müddet ders vermiştir. Ayrıca Müneccimbaşı Tâhir Efendi'nin kitabetine alınarak 1881 yılına kadar bu hizmetini sürdürmüştür. Bu arada Tokatlı Ahmed Efendi'nin Bâyezid Camiiindeki dersine de devam etti. Tâhir Efendi'nin vefatı üzerine müneccimbaşılığa tayin olunan Osman Kâmil Efendi'den ruhsat alarak Safranbolu'ya dönen Şevkî Efendi orada Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Ziyâeddîn Efendi hulefâsından Bozacızâde Hacı Mehmed Efendi'den ilmiye icâzeti aldı. 1901 yılında tekrar İstanbul'a döndü ve Bâyezid'de Hâkkâklar Çarşısında bir dükkân açtı. Burada isteyenlere Mushaf-1 Şerif, Enâm-1 Şerif, Delâ'ilü'l-hayrât yazarak geçimini temine çalıştı. 1892'de bir hastalık dolayısıyla sağ elini kullanamaz hâle geldi. Şevkî Efendi sol eliyle yazmaya devam etmiş ve iki Kur'an-1 Kerim'i sol eliyle yazmıştır.

1926 senesine kadar 103 Kur'an-1 Kerim, 3 Şifâ-i Şerif ve birçok Delâ'ilü'l-hayrât yazan Şevkî Efendi, yazı yazamaz hâle gelince Koska civarında Yakub Ağa Camii imamlığına getirildi. 14 Kasım 1948 tarihinde de vefat etti. Eyüp Kabristanına defnedildi (Haskan, 2004, s. 135; İnal, 2021, s. 319).

Mehmed Suud Yavsi Ebüssuudoğlu (1882-1948)

Suud Yavsi Bey, 20 Mayıs 1882 tarihinde İstanbul'da, Beşiktaş'ın Kuruçeşme semtinde doğdu. Ünlü Hattat Mehmed Şevket Vahdetî Efendi'nin torunu ve Dîvân-1 Hümâyûn Kuyûd Odası mümeyyizi Mehmed Rızâ Safvet Bey'in oğludur. Babası ve hocası Musta-

fa Zekâi Efendi'nin yönlendirmesiyle şiir yazmaya başladı. Sülüs ve nesih yazılarını babasından alarak 1894'te icâzet aldı ve kendisine "Saffetî" mahlası verildi. Hat sanatında ilerlemek için Beşiktaşlı Hacı Nûri Korman ve Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'den ders aldı. 1899 yılında Divân-1 Hümâyûn Mühimme Kalemine alındı. Bu sırada dîvânî yazıyı Hacı Kâmil Akdik'ten, celî dîvânîyi Sâmî Efendi'den, tuğra çekmeyi de İsmail Hakkı Altunbezer'den öğrendi ve kendisine Divân Dairesinden hattatlık diploması verildi. On sekiz yıl hizmetten sonra 1917'de Meclis-i Ayân Tahrirât Kalemî kitabetine nakledildi. Bir yıl sonra da Meclis-i Âyan Encümen Kalemine terfi etti. Bu arada çeşitli medreselerde hocalık da yaptı. Çalıştığı kurumlar Cumhuriyet döneminde kaldırılınca işsiz kaldı. 1924'te Babıali Yokuşunda bir yazıhane açtı ve sipariş üzerine yazı yazarak geçimini idame ettirdi. Şapka inkılabı sırasında mesnetsiz bir iddia üzerine yargılanarak on yıl kürek cezasına mahkûm edildi. Cezası daha sonra iki yıla indirildi. Hapis hayatından sonra Halil Nihat Bey'in aracılığı ile 1930'da Fatih Millet Kütüphanesi memurluğuna getirildi.

Özellikle celî sülüs kompozisyonlarda başarılı olan Suud Yavsi Bey'in özel koleksiyonlarda eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Mevlevî tarikatına intisabı dolayısıyla *Suûdülmevlevî* imzasıyla çeşitli mecmualarda şiir ve makaleleri neşredilmiştir. 28 Ağustos 1948 İstanbul'da vefat eden Suud Yavsi Bey, Merkez Efendi Camii haziresine defnedildi. Mezar taşı kitabesi Mustafa Halim Özyazıcı tarafından yazılmıştır (Serin, 2009, s. 579).

Ahmed Refet Efendi (1873-1949)

1873 yılında İstanbul'da doğan Refet Efendi, Harbiye Nezareti mümeyyizlerinden Cemîl Bey'in oğludur. Mektap-i Küttâb-1 Askerîyeden mezun olduktan sonra babası gibi Bâb-1 Seraskerî kâtipleri arasına dâhil oldu ve oradan emekli oldu. Daha sonra mekteplerde yazı muallimliği yapmaya başladı. Hat eğitimde sülüs, nesih ve reyhânî yazılarını Filibeli Bakkal Efendi'den meşk edip icâzet aldı. Ayrıca Sâmî Efendi'den de meşk etmiştir (Rado, t.y., s. 264). Refet Efendi, Bakkal Ârif Efendi'den icâzet almak için yazdığı hilye-i şerifi hâlen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Altı Kur'an-1 Kerim

yazmış olduğu ifade ediliyorsa da bunların nüshaları henüz bulunamamıştır. Özellikle celî sülüste mahir olan Refet Efendi'nin; Davud Paşa, Hekimoğlu Alî Paşa, Koca Mustafa Paşa, İbrahim Paşa, Haseki, Hacı Hamza camileri ile müze ve koleksiyonlarda birçok levhaları bulunmaktadır. Ayrıca Atik Alî Paşa ve Şişli camileri ile Bursa'daki Ulu Camide de sülüs ve nesih levhaları vardır. 4 Kasım 1949'da vefat eden Refet Efendi, Merkez Efendi Kabristanında yatmaktadır (Orman, 2023, s. 728).

Mustafa Râkım Efendi (Unan) (1874-1949)

Meşhur Hattat Filibeli Bakkal Ârif Efendi'nin oğlu Râkım Efendi, Filibe'de 1874 yılında doğdu. 93 Harbi'nde ailesiyle İstanbul'a gitti. İbtidâî ve ruşdî mektebinden sonra Vefâ İdâdisinden mezun oldu. Uzun süre Yalova'da memurluk yaptı. Daha sonra Sıhhiye Müdüriyet Muhasebesi mümeyyizi ve sonrasında da İstanbul Üniversitesi muhasebeciliğini yaptı. Yaş haddinden emekliliğe sevk edilene kadar burada çalıştı. Ayrıca Güzel Sanatlar Akademisinde hüsnihat muallimliği de yaptı (İnal, 2021, s. 234).

Râkım Efendi, sülüs ve nesih yazılarını babasından öğrenip icâzet almış fakat pek eser vermemiştir. 25 Nisan 1949 tarihinde vefat etmiş, Edirnekapı Kabristanında babasının yanına defnedilmiştir (Rado, t.y., s. 264).

Mehmed Nûrî Efendi (Korman) (1868-1951)

Nûrî Korman, 1868'de İstanbul Ortaköy'de doğdu. Babası Sultan Abdülmecid'in hamlacıbaşısı³ Zâimoğlu Ali Ağa'dır. Henüz 39 günlükken getirildiği Beşiktaş'ta ahir ömrüne kadar ikamet ettiğinden "Beşiktaşlı" diye anılmıştır. Hat sanatına Zeki Dede'den tâlik meşk ederek başladı. Sülüs ve nesih Süleyman Efendi'den, akabinde Nevşehirli Osman Efendi'den ve 1883'te Alaeddin Bey'den meşk etti. Daha sonra uzun müddet Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'den devam ederek icâzet aldı.

İlk görevine İstanbul Temyiz Cezâ Mahkemesi Kalemünde başladı. Babasının vefatıyla bu görevinden ayrıldı. Daha sonra Beşiktaş'taki Mekteb-i Hami-

dîde sülüs ve nesih dersleri verdi. 1893'te Matbaa-i Âmirenin serhattatlığına tayin edildi. İki sene Mısır'da kaldı. Akabinde İstanbul'a dönerek Bâbiâli'de açtığı dükkânda matbaa işleri ile meşgul olmaya başladı. 1920'de Medresetü'l-Hattâtinde nesih hocalığı yapmaya başladı. Harf inkılabı üzerine, 1929'da babasının köyü Kozluca'ya yerleşti. Birkaç yıl sonra, aldığı davet üzerine İstanbul'a dönüp Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyînî Sanatlar Şubesi nesih öğretmenliğine tayin edildi. 1944'te yaş haddinden görevinden ayrıldı. 12 Eylül 1951 tarihinde vefat eden Nûrî Korman, Yahyâ Efendi Türbesi Kabristanına defnedilmiştir (İnal, 2021, s. 205-207; Serin, 2003, s. 274-277).

Mahmud Bedreddin Efendi (Yazır) (1893-1952)

Mahmud Bedreddin Yazır, Antalya'nın Elmalı ilçesinde 1311/1893-94 yılında doğdu (İnal, 2021, s. 174). Burdur'un Yazır köyünden olan Hoca Numan Efendi'nin oğlu ve meşhur müfessir Elmalı Muhammed Hamdi Efendi'nin de kardeşidir. İlk tahsilini memleketinde aldıktan sonra 1908'de İstanbul'a gitti ve ağabeyi Elmalı Hamdî Yazır'ın nezaretinde öğrenimini sürdürdü. Çeşitli medreselerde tahsili devam ederken I. Dünya Savaşı sırasında askere alınarak üç buçuk yıl yedek subaylık yaptı. Avdetinde tahsilini tamamlayarak ruus imtihanını kazandı. Medresetü'l-Mütehassısîn Kelâm Şubesine girdi ve 1924 yılında buradan mezun olarak kayd-ı hayat şartıyla dersiâmlık payesini elde etti. Meşihat-ı İslamiyye Dairesinde ve Evkaf İdaresinde çeşitli görevlerinden sonra 1938 yılında Vakıflar Umum Müdürlüğü Kuyûd-ı Vakfiyye mümeyyizliğine ve 1943'te de aynı kurumun müdürlüğüne getirildi. Bu sırada dokuz yıl boyunca Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Osmanlı paleografyası dersini okuttu. Mahmud Yazır, hat sanatını ağabeyinden akabinde Nuruosmaniye Medresesinde talebeliği sırasında Bakkal Ârif Efendi'nin oğlu Râkım Bey'den sülüs ve nesih dersleri aldı. Ayrıca Hırka-i Şerif Camii hatibi Ömer Vasfi, Aziz Rifâî ve tâlik ustası Mehmed Hulûsi efendilerden hat eğitimine devam etti.

Mahmud Yazır, *İslam-Türk Ansiklopedisi* ve *İslam Nuru* gibi neşriyatlardaki makaleleri ve Osmanlıca okumalarına ilişkin *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, *Siyâkat*

³ Hamlacıbaşı, Osmanlı sarayında Bostancı ocağına bağlı saray kürekçilerinin başında olan kişi.

Görsel 3
Halim Efendi'nin H. 1363 (1944) tarihli sülüs-nesih kıt'ası (Abdurrahman el-Uveys Koleksiyonu-Şârîka-BAE) (İnal M. K., 2021, s.104)

Yazısı ve Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli adlı kitap çalışmaları ile tanınmıştır. Ayrıca İstanbul Fatih'te İskender Paşa, Ankara'da Bahçelievler ve Kağnıpazarı gibi bazı camilerde yazı ve levhaları vardır.

1 Aralık 1952'de vefat eden Mahmud Yazır'ın kabri Erenköyü'nde Sahrây-ı Cedîd Kabristanında babası ve ağabeyinin yanında bulunmaktadır (Derman, 2013b, s. 365).

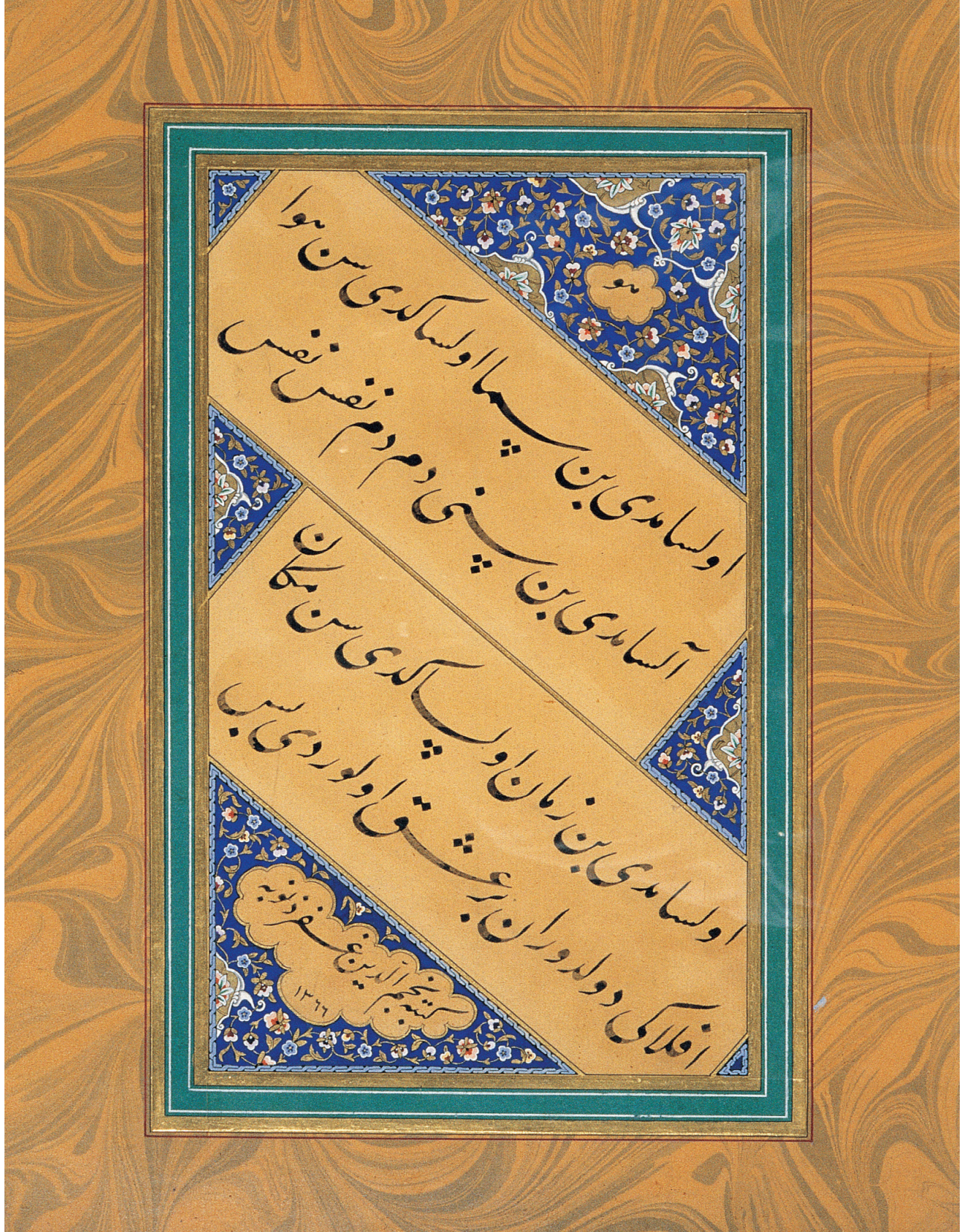
Kâmil Bey (Ülgen) (1886-1958)

Süleymâniye Camii müezzinlerinden Osmân Efendi'nin oğlu olan Kâmil Bey 1886'da Samsun Vezirköprü'de doğdu. İstanbul'da ibtidâ'î ve rüşdî öğrenimini, kısmen de idâdî ve özel tahsil gördü. 1901'de Harbiye Nezaretinde kâtipliğe getirildi. Sonraki sene müsabaka ile dördüncü sınıf kâtipliğe terfi

etti. 1906'da Ticâret Mekteb-i Âlîsine, ertesi yıl Mekteb-i Hukuka geçip 1912'de mezun oldu. Ayrıca Harbiye Nezaretindeki görevinde de mümeyyizliğe terfi etti. 1913'ün sonlarında Müdâfaa-i Milliye Vekâleti Ordu Dâiresine ve Hukuk Müşâvirliği Kalemine tayin edildi. İki yıla yakın Matbaa-i Askeriyyenin hattatlığını yaptı. Bu arada Dârü't-tedrisin de hat muallimliğini yaptı. Bir süre Ankara'da Büyük Millet Meclisi ve Vilâyet matbaalarının hattatlığını yaptı. Daha sonra Askerî Dîvân-ı Temyîze ardından da müşavir muavini olarak 5. Kolordu Kumândânlığına memur edildi. Bir sene sonrasında yazıya merakından dolayı istifa edip İstanbul'a döndü. İstanbul'da çeşitli matbaalarda hattat olarak çalıştıysa da harf inkılabı sebebiyle devam edemedi. 1930'da müracaatıyla Akçaabat Savcılığına tayin edildi. Daha sonra kendi isteği üzerine emekli oldu.

Kâmil Bey, hat eğitiminde Filibeli Bakkal Ârif Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını öğrendi. Sâmî Efen-

Görsel 4
Necmeddin Okyay'ın
mâil ta'lik kit'ası.
1366/1947

Görsel 5
Necmeddin Okyay
zerendud "Maşaallah"
yazısı.1341/1922

di'den de 1902-1905 yılları arasında tâlik ve celî yazılarını meşk etti (İnal, 2021, s. 159). 16 Ekim 1958 tarihinde vefat etti (Derman, 2019, s. 389).

Bahaeddîn Efendi (Ersin) (1879-1959)

1879 yılında Trabzon Of'ta dünyaya gelen Bahaeddîn Ersin, ulemeden Şeyh Mustafa Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta iken İstanbul'a geldi. Süleymaniye Camii dersiâmı ve huzur dersi muhatablarından olan ağabeyi Zeynülabidin Efendi'den medrese derslerini okuyarak icâzet aldı. Mezun olduktan sonra Ma'arif Nezareti, Mekâtib-i Rüşdiyye İdâresinde memuriyete başladı (İnal, 2021, s. 80). Çeşitli müfettişlik ve müdürlüklerde

görev aldı. İstanbul 13. Kız Numune Mektebi müdürü olduğu sırada tekaüde ayrıldı. Sülüs, nesih ve reyhânî hatlarını Filibeli Bakkal Ârif Efendi'den öğrendi. Kâmil Efendi'den de ders alan Bahaeddîn Ersin, Dîvânîyi Sâmi Efendi'den meşk etti. Tezhip sanatını da icra eden Bahaeddîn Ersin 1959 yılında vefat etti. Makberi Karacaahmet Mezarlığındadır (Rado, t.y., s. 251).

Hüseyin Mâcid Bey (Ayrıl) (1891-1961)

11 Nisan 1891'de İstanbul Beylerbeyi'nde doğan Macid Ayrıl, Şehremaneti Zephiye İdaresi (mezbaha) Müdürü Zühdü Bey'in oğludur. Babasının teşvikiyle ilk mektep sıralarında Şefik Bey'in talebelerinden olan

Ali Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını öğrenmeye başladı. Akabinde Enderun Mektebi hat hocası Ahmed Râkım Efendi'ye devam etti. Medresetü'l-Hattâtînde yazı ilmine devam ederek burada Hulûsi Efendi'den 1923'te tâlik icâzeti aldı. Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'den de celî sülüsün inceliklerini öğrendi. İlk memuriyetine Evkaf Nezareti kaleminde başladı. Daha sonra polis müdüriyeti sicil mümeyyizi görevini yürüttü. 1923 yılında bu görevinden ayrılarak Babıali caddesinde açtığı yazıhanede serbest hattatlık yapmaya başladı. Sonrasında Ankara Vilâyet Meclis-i Umûmî başkâtipliği görevini emekli oluncaya kadar sürdürdü. İstanbul'a döndükten sonra Bağdat Güzel Sanatlar Akademisinde hat dersleri vermek üzere Irak'a davet edildi. Burada dört yıl kaldıktan sonra 1959'da Türkiye'ye döndü (Serin, 2003, s. 279).

Macid Bey'in en büyük mahareti imzasız olan hüsnihatların kime ait olduğunu bilmesiydi (Derman, 1982, s. 63). Özel koleksiyonlarda birçok eseri bulunmasının yanı sıra İstanbul'da Şişli, Levent, Şile, Bebek, Yeşilköy, Muratpaşa, Beyoğlu Kamer Hatun, Seyyid Ahmed camileriyle, Arap Camiinde celî yazıları bulunmaktadır. 19 Mart 1961'de İstanbul'da vefat eden Macid Ayrıl Karacaahmet Mezarlığında medfundur (Subaşı, 1991, s. 284).

Mustafa Halim Bey (Özyazıcı) (1898-1964)

Babası Kırımlı Nalıncı Hacı Cemâl Efendi olup 14 Ocak 1898'de İstanbul'da doğdu. Asıl ismi Mustafa Abdülhalim'dir. İbtidâîden sonra Gülşen-i Maârif Rüşdiyesine girdi ve orada Hâmid Bey'den (Aytaç) sülüs, nesih, dîvânî ve rık'a derslerini mektep seviyesinde aldı. Daha sonra 1914 yılında Sanayi-i Nefîse Mektebinin hâk ve resim şubesine kaydoldu. Bir yıl sonra da Medresetü'l-Hattâtîne kaydoldu. Burada Hasan Rızâ Efendi ve Kâmil Efendi'den sülüs, nesih ve rık'a, Ferid Bey'den dîvânî ve celî dîvânî, Tuğrakeş İsmâil Hakkı Bey'den tuğra ve celî sülüs, Hulûsî Bey'den tâlik, Said Bey'den de rık'a yazılarını öğrenerek mezun oldu. Ayrıca vakit buldukça Yeniköylü Nûri Bey ve Bahâeddin Efendi refakatinde de tezyînî motiflere çalıştı. 1916-1917'de hocası Said Bey'in vasıtasıyla Dîvân-ı Hümâyün Kalemine girdi. I. Cihan Harbi'nde askerliğini hattat olarak Matbaa-i Askeriyye'de yaptı. Evkâf-ı İslamiyye Matbaası hattatlığı da yapan Halim

Bey, 1924'te terhis edilince Babıali caddesinde bir yazıhane açarak dört yıl boyunca burada levha, kartvizit, mühür, kitap başlığı tasarlayarak çalışmıştır. Bir dönem Devlet Matbaası hattatlığını yaptıysa da harf inkılabı ile bırakmak zorunda kaldı. Diğer tüm hattatlar gibi mesleğinden menedilen Halim Bey, Tepebağ semtinde bir arazi satın alarak üzüm yetiştirmeye başladı. 1930'da Halim Efendi, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından tamiri kararlaştırılan camilerin yazılarının yenilenmesinde çalışmıştır. 1946 senesinde Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyînî Sanatlar Şubesine hüsnihat hocası olarak tayin edildi. Burada birçok öğrenci yetiştirdi akabinde 1963'te yaş haddinden emekliye ayrıldı (Derman, 2007b, s. 135; İnal 2021, s. 100).

Bekir Pekten, Saim Özel, Recep Berk, Aydın Yüksel, Ali Rüştü Oran, Ali Alparlan, Mehmed Uzunoğlu ve Baha Doğramacı kendisinin yetiştirdiği hattatlardandır. Halim Bey, son kuşak hattatlar arasında süratli yazan, hattın her nevini klasik tarzda ve kaidelerine uygun olarak ustalıkla yazabilen hattatlardan (Serin, 2003, s. 288). Müze ve özel koleksiyonlarda birçok eseri bulunan Halim Bey'in eserleri celî boyda cami yazıları ve baskı için yazdıkları dışında daha çok cüz, kıta ve çoklukla levha biçimindedir (Derman, 2007b, s. 137). Mîmari yapılarıdaki yazıları ise bir hayli fazla olup bunlardan bazıları Beyoğlu'nda Ağa Camii, Ankara'da Maltepe Camii, Denizli, Rize, İzmir Alsancak camilerinin kuşak ve kubbe yazıları, İstanbul'da Sultan Selim Camii kubbesindeki Nur ayeti, Fatih'te Balı Paşa Camii kubbesi, Azapkapısı Camii kubbe ve levhaları, Sultanahmet'te, Sokullu Mehmed Paşa Camii kubbe ve kuşak yazıları, Süleymaniye Camisinin yenilenen kapıları üzerindeki yazıları, Sultanahmet Camii cümle kapısı kubbesi yazıları ona ait olup, daha birçok yapıarda yazıları bulunmaktadır (Serin, 2003, s. 289).

Halim Bey, geçirdiği bir trafik kazası sonucu yaralanmış, bir müddet hasta yattıktan sonra 30 Eylül 1964'te de vefat etmiştir. Naaşı İstanbul'da Silivrikapı Kozlu Mezarlığına defnedildi.

Abdülkadir Efendi (Saynaç) (1881-1967)

Abdülkadir Efendi, Sadrazam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa'nın torunlarından Ahmed Tevfik Efen-

di'nin oğlu olup Kayseri'ye bağlı Tavlasun'da 1881 yılında doğdu. İlk eğitimini burada alarak on yedi yaşında İstanbul'a gitti. İstanbul Fatih Camiinde Arnavut Hoca lakaplı Hasan Necmeddin Efendi'den aldığı derslerden sonra icâzet almıştır. Akabinde başladığı Dârülfünûn İlâhiyât Şubesinden 1912'de mezun oldu (İnal, 2021, s. 47). Ayrıca Hattat Hasan Rızâ Efendi ve Filibeli Bakkal Hacı Ahmed Ârif Efendi'den sülüs ve nesih, Sâmi Efendi'den tâlik, Karınâbâdî Hasan Hüsnü Efendi'den rik'a, Reîsülhattâtî Ahmed Kâmil Efendi'den değişik yazılar meşkedip icâzet almıştır (Karataş, 2013, s. 126). Memurluk hayatına 1903 yılında Meşihat Dairesi Mektubî Kalemünde başladı. Hilafetin kaldırılması ile İstanbul Müftülüğüne dönüştürülen dairenin Evrâk Kalemünde emekli oluncaya kadar çalıştı. Daha sonra Dâmad İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki Camiinde, vakfiye gereğince vaizlik görevini ifa etti. İyi bir hattat, şair olan Abdülkadir Efendi'nin çeşitli yazılarla yazdığı tercüme eserleri ve levhaları bulunmaktadır.

Abdülkadir Efendi, 10 Nisan 1967 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, Edirnekapı Mezarlığına defnedilmiştir (Karataş, 2013, s. 133).

Mehmed Necmeddin Efendi (Okay) (1883-1976)

Eskilerin Hezârfen adıyla vasıflandırdıkları isimlerden olan Necmeddin Efendi, 28 Ocak 1883'te İstanbul Üsküdar'da doğdu. Babası Üsküdar Mahkeme-i Şer'iyesi başkâtibi ve Yeni Vâlîde Camii imam-hatibi Abdünnebî Efendi'dir.

İlk yazı derslerini Ravzâ-i Terâkkî Mektebinin hat muallimi Hasan Talat Bey'den görüp rik'a, dîvânî, celî dîvânî yazılarını rüşdiye seviyesinde öğrenerek icâzet aldı. 1902'de hocası Talat Bey'in vasıtasıyla Filibeli Bakkal Hacı Ârif Efendi'nin derslerine katılma şansı yakaladı. Üsküdar İdâdîsi ikinci sınıfında iken hat meşkine gitmesine izin verilmeyince mektebi bıraktı. 1903'te Özbekler Tekkesi şeyhi Edhem Efendi'ye devam ederek ondan ebru sanatını, kâğıt boyama ve âharlama usullerini öğrendi. Edhem Efendi'nin vasıtasıyla celî üstadı Sâmi Efendi'den tâlik hattını öğrenip 1905'te icâzet aldı. Bir yıl sonra da sülüs ve nesih yazılarından icâzet aldı. Çinili Camii imamı Nûri Efendi'den de ilmiye icâzetnâmesi aldı. Müderris

Mehmed Vehbi Efendi'den ismürekkebi imalini, Sultan Abdülaziz'in okçubaşısı Seyfeddin Bey'den de kemankeşliği öğrendi. 1907'de babasının vefat etmesi üzerine Yeni Vâlîde Camiinin imam ve hatipliğini yaptı. Bu görevine 1947 yılına kadar da devam etti (Derman, 2007a, s. 343; İnal, 2021, s. 458-459).

Medresetü'l-Hattâtine hoca olarak davet edilip fakat sehven talebe olarak kaydedilen Necmeddin Efendi, burada Kâmil Efendi'den (Akdik) sülüs, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'den de (Altunbezer) celî sülüs ve tuğra öğrendi. Bu sırada 1916 yılında ebru ve âhar hocalığına getirildi. Aynı senelerde çeşitli mekteplerde rik'a yazısını öğretti. Medresetü'l-Hattâtinde ve medresenin isim değişikliğinin olduğu dönemlerde de hocalık yapmaya devam etti. Bu sırada yazılı ebru ve çiçekli ebruyu buldu. Bundan sonra çiçekli ebrulara sanat çevrelerinde "Necmeddin ebrusu" adı verildi.

Cild sanatına da ilgi duyan Necmeddin Efendi, 1926 yılından itibaren eski tarzda kitap kapları ve deriden yazı çerçeveleri imal etti. Daha sonra Atatürk'ün baskılı Nutuk nüshalarına biri ötekine benzemeyen desenlerle cilt kalıpları hazırladı. Bir süre de saray kütüphanesindeki kıymetli eserlerin cilt tamiri için görevlendirildi. Çok yönlü bir sanatkâr olan Necmeddin Efendi, bahçesinin bir bölümünde gül yetiştiriciliği de yaptı. Hatta gül yetiştiriciliği alanında katıldığı yarışmalardan madalyalar bile aldı. Bu uğraşını 1950'li yıllara kadar sürdürdü (Derman, 2007a, 343-344). Bir diğer özelliği de imzasız yazıların kime ait olduğunu kolaylıkla bilebilmesiydi. Birçok hattatın yazı karakter özelliklerini uzun yıllar hafızasında barındırıp imzasını görmeden kime ait olduğunu bilirdi. Pek çok sanat dalında bilgisi ve ustalığı ile tanınan Necmeddin Efendi, 1948'de emekliye ayrıldıktan sonra sanat faaliyetlerine daha çok evinde öğrenciler yetiştirerek ve isteyenlere levhalar yazarak sürdürdü.

Sınırlı sayıda sülüs ve celî sülüs levhaları olan Necmeddin Okay, hocası Sâmi Efendi'nin tavsiyesi üzerine daha çok tâlik hattına yönelmiştir. Oluşturduğu koleksiyonunun büyük bölümü henüz hayatta iken Topkapı Sarayı Müzesine, bir kısmı da Ziya Aydın'a intikal etmiştir. Vefatından sonra da mirası

1977'de Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile Türkp petrol Vakfında toplanmıştır. Kendi yazılarından oluşan bir koleksiyonu Resim ve Heykel Müzesinde bulunmaktadır. Hem celî tâlik hem de Latin harfleriyle yazdığı yegâne bina kitabesi, Çemberlitaş'taki Piyer Loti'nin evi üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Cerrahpaşa'da Mustafa Ağa Mescidi haziresinde Keçecizâde İzzet Molla'nın, Karacaahmet'te Adliye Vekili Pîrîzâde İbrâhim Bey'in ve Tuğrakeş İsmâil Hakkı Bey ile babası Mehmed İlmî Efendi'nin mezar kitabeleri ilk hatırlanacak eserlerindendir.

Birçok sanat dalında mahir olan Necmeddin Efendi'nin farklı sanat dallarında yetiştirdiği öğrencilerinden önde gelenleri A. Süheyl Ünver, Lutfi Bey, Şefik Bursalı, Muhsin Demironat, Rikkat Kunt, Feyzullah Dayıgil, M. Emin Barın, Kerim Silivrili, oğulları Nebih, Sâmî ve Sâcî, Mustafa Düzgünman, Ali Alparslan, Mesud Kacaralp, M. Bekir Pekten, Numan Buharalı ve M. Uğur Derman'dır.

5 Ocak 1976 tarihinde vefat eden Necmeddin Efendi'nin cenaze namazı, kırk yıl imamlık yaptığı Yeni Vâlîde Camiinde kılınarak, Karacaahmet'teki aile kabristanına defnedilmiştir (Derman, 2007a, s. 344-345).

Kemal Bey (Batanay) (1893-1981)

İstanbul Fatih'te 7 Şubat 1893'te doğan Kemal Bey, Babası Kayserili Müridoğulları soyundan imam Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi'dir. Babasının tedrisinden geçerek 14 yaşında hafız oldu. Yüksek tahsil için Dârülfünûn İlahiyât Şubesine girdiyse de I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile askere alındığı için devam edemedi. Savaş sonrası da şube lağvedildiği için tahsili yarım kaldı. Bunun üzerine 1920'de Şirket-i Hayriye Tadâd Kalemünde girdiği memuriyette altı yıl çalıştı ve akabinde İstanbul Ticaret Odasına geçti. Buradan 1958'de emekliye ayrıldı. Hat ve musiki eğitimi alan Kemal Bey 1976'da açılan İstanbul Türk Musikisi Konservatuvarına repertuar hocası tayin edildi. Kubbealtı Musiki Enstitüsünde Münir Nurettin Selçuk ile dersler verdi. Tâlik hattı ile ünlü olan Kemal Bey'in bu yazıdaki ilk hocası Karinâbâdî Hasan Hüsnî Efendi'dir. Onun vefatı ile de sonra da Hulûsî Yazgan'dan devam ederek 1918'de icâzet aldı. Erkân-ı Harbiyye

Matbaası başhattatı Sofu Mehmed Efendi'den de sü-lüs, nesih ve rik'a yazılarını öğrendi (İnal, 2021, s. 440; Serin, 1992, s. 139).

Hem hat sanatında hem musiki alanında birçok eseri olan Kemal Bey ayrıca iyi tanbur da çalardı. Musikide de ilk eğitimini babasından aldı ve akabinde Galata Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Mehmed Emin Efendi, Yenikapı Mevlevîhânesinde Hâfız Ahmed Efendi ve Rauf Yektâ Bey gibi dönemin önde gelen musikîşinaslarıyla tanıştı ve onlardan mevlevî ayinleri ve dinî eserler öğrendi.

Bugün çeşitli müzelerde ve özel koleksiyonlarda tâlik kıtaları, celî tâlik beyit, âyet ve hadis levhaları bulunan Kemal Bey'in Hamâmîzâde İhsan Bey'in Ömer Hayyâm Rubâileri ve Yahya Kemal Beyatlı'nın Hayyam Rubâilerini Türkçe Söyleyiş adlı eserlerinde tercüme edilen kıtaların Farsça metinlerini tâlik hattı ile kendisi yazmıştır. Türk musikisi bestekârı, Hattat ve Tamburî Kemal Bey 22 Haziran 1981'de vefat etti. Kabri İstanbul Feriköy Mezarlığında (Serin, 1992, s. 139).

Hâmid Bey (Aytaç) (1891-1982)

Asıl adı Şeyh Mûsâ Azmi olan Hamid Bey, 1309/1891'de Âmid'de (Diyarbakır) Zülfikâr Ağa'nın oğlu olarak dünyaya geldi. İlk öğrenimlerini tamamladıktan sonra 1908 yılında yüksek tahsil için İstanbul'a gitti. Mekteb-i Nüvvâba bir yıl devam ettikten sonra sanata ilgisini fark eden hocalarının yardımıyla Sanâyi-i Nefîse Mektebine kaydoldu. Fakat babasının ölümüyle geçim derdinden tahsilini bitiremedi. Gülşen-i Maârif Mektebinde hat ve resim hocası olarak çalışmaya başladı, ayrıca matbaa işleri ile iştiğal etti. Tayin edildiği Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Matbaasında Neyzen Mehmed Efendi ile birlikte hattat olarak çalıştı. Almanya'da bir yıl kadar haritacılık ihtisası da yaparak yurda döndü. Akabinde geçim sıkıntısı sebebiyle memuriyeti yanında Babialî'de Hattat Hâmid Yazı Yurdunu açarak Hâmid müstear ismiyle piyasaya yazılar yazmaya başladı. Bir süre sonra da resmî görevinden ayrılıp sadece bu iş ile uğraştı. Harf inkılabı ile atölyesini matbaa hâline getirerek etiket ve kartvizit basımı gibi işler yap-

ti. 1960'ta Paşabahçe Cam Fabrikasına girdi. Burada imal edilen cam eşya üzerine yazılar yazdı. 1975'te emekliye ayrıldı ve kalan ömrünü yazı yazmaya adadı (Subaşı, 1991, s. 287).

İlk yazı derslerini sıbyan mektebinde hocası Mustafa Âkif (Tütenk) Bey'den aldı. Askerî rüşdiyede iken hattat ve ressam olan Yüzbaşı Hilmi Bey'den sülüs, Vâhid Efendi'den de rik'a meşk etti. Hoca Esad Efendi ile Kolağası Ahmed Hilmi Efendi'den de sülüs ve nesih dersleri aldı. İdâdî yıllarında akrabası Abdüsselâm Efendi'den sülüs ve celîsini geliştirdi. İstanbul'da Gülşen-i Maârifteki muallimliği sırasında ise Hacı Nazif Bey'den celî sülüs, Reîsülhattâtîn Kâmil Bey ile Neyzen Emin Efendi'den sülüs ve nesih yazılarında istifade etti. Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'den tuğra ve Hulûsî Bey'den de tâlik dersleri aldı. Fakat klasik usulde bir hattattan meşk etmedi ve icâzet almadı. Kendi döneminin yukarıda zikrettiğimiz ustalarından müzakere yoluyla istifade etti. Hâmid Bey'in sanatını geliştirmede kendi gayret ve çabası ön planda olmuş ve hat camiası önde gelenlerinin takdîrini kazanmıştır (Derman, 1982, s. 64).

Hamid Bey, 1916 yılına kadar yazılarında “Şeyh Mûsâ Azmî”, “Mûsâ Azmî” veya sadece “Azmî”, bu tarihten sonra ise Diyarbakırlı olması hasebiyle “Hâmidü'l-Âmidî” ya da sadece “Hâmid” mahlasını kullandı ve daha çok bununla bilindi. Birçok eser ve levhaya imza atan Hâmid Bey'in Türk ve dünya koleksiyonlarına girmiş eserlerinin yanı sıra büyük hattatın kendisinin de en önemli gördüğü iki eseri, yazdığı iki Kur'an-ı Kerim'dir. Bunlardan biri Hasan Rızâ Efendi'nin Mushaf-ı Şerif'ini esas alarak yazdığı diğeri de satırlarda “Allah” lafızlarını alt alta getirerek yazdığı Kur'an-ı Kerim'lerdir (Serin, 2003, s. 295; Subaşı, 1991, s. 288). Ayrıca Şişli ve Söğütluçeşme camilerindeki yazılar, İstanbul Eyüp Camiinin kubbe yazıları, Ankara Kocatepe Camiinin mihrap üstü ve ana kubbe göbeği yazıları ve daha birçok camideki yazıları bulunmakta olup özellikle Şişli Camii kapısı üzerindeki celî sülüs müsennâ istifi dünyaca ünlüdür (Subaşı, 1991, s. 288).

Hamid Bey, yurt içi ve dışında birçok öğrenci yetiştirip icâzet vermiştir. Hattat Halim Özyazıcı ve Iraklı Hâşim Muhammed el-Bağdâdî bunların başında ge-

lir. 19 Mayıs 1982'de vefat eden Hâmid Bey'in kabri Karacaahmet Mezarlığında Şeyh Hamdullah'ın mezarının yakınındadır (Serin, 2003, s. 295; Subaşı, 1991, s. 288).

Mehmed Emin (Barın) (1913-1987)

Hattat, müzehhip ve mücellid Hafız Mehmed Tevfik Efendi'nin oğlu olarak 1913'te, Bolu'da dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Bolu'da tamamladı. Barın, İstanbul'da Dârümuallimînin parasız yatılı imtihanını kazanarak bu mektebe girdi ve 1932'de buradan mezun oldu. Bir yıl Bolu'da ilkokul muallimliği yaptı. Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü Resim-İş Bölümünden 1936'da mezun olduktan sonra Maarif Vekâletinin açtığı sınavı kazanarak, Almanya'ya yazı ve cild eğitimi için gönderildi. Almanya'ya gitmesinden altı ay kadar önce İstanbul'a giderek Güzel Sanatlar Akademisinde Kâmil Akdik'ten hüsnihat, Necmeddîn Okyay'dan da klasik Türk cild sanatının inceliklerini öğrendi.

Almanya'dan 1943'te ihtisasını tamamlayarak İstanbul'a döndü. Millî Eğitim Basımevinde teknik büro şefi olarak göreve başladı. Ardından 1944'te de Güzel Sanatlar Akademisinde Latin harfleriyle yazı tasarımı dersleri öğretim üyesi oldu. Yaş haddinden emekli olduğu 1983'e kadar da bu görevini sürdürmüştür (Rado, t.y., s. 270-71). 1951 yılında bugün Çemberlitaş'ta bulunan Barın Cilt ve Yazı Atölyesini kurdu.

Emin Barın 1944-1961 yılları arasındaki çalışmalarını Latin harfleri, gelenekli ve endüstriyel cilt yapımı ve restorasyonu üzerine yoğunlaştırarak bu alanda eserler vermiştir. Bir mimar arkadaşının ricası üzerine yazdığı kûfi besmele ve hocası Kâmil Akdik'e verdiği sözü üzerine yirmi beş yılın ardından, 1961'den sonra gelenekli hat sanatımıza yönelmiştir. Özellikle klasik celî dîvânî ve kûfi yazıları üzerine yoğunlaşmış, grafik sanatları konusundaki birikimini Arap harflerine uygulayıp gelenek ile modernite arasında köprü kurarak yeni ve çağdaş kompozisyonlar üretmiştir (Rado, t.y., s. 271).

Restorasyon konusunda da uzman olan Emin Barın pek çok yazma eseri onararak müzelerini-

ze geri kazandırmış, 1969'da Lizbon'da Gülbenkian Müzesindeki İslami yazma eserlerinin restorasyonu için çalışmıştır. Ayrıca *Olimpiyat* adlı eseriyle 1938'de Milletlerarası Hamburg Kitap Sergisinde cild alanında, 1958'de Uluslararası Brüksel Sergisinde *Fatih Divanı* kitap cildiyle birincilik ödülünü almıştır. 1984'te de *Ya Rahim* adlı hat tasarımıyla Türkiye İş Bankasının büyük ödülünü kazandı. Birçok esere imza atan Emin Barın, İstanbul'un 500. fetih yılında şehrin önemli yerlerine konulan on adet büyük mermer kitabe yazıları, Anıtkabir'in tüm kitabe yazıları, Yunus Emre kabri yazıları, İslamabad'da (Pakistan) İslam Konferansı ve Camii yazıları, Samsun Çarşısı ve Çarşı Camii yazıları başlıca eserleri arasında yer almaktadır.

29 Aralık 1987 tarihinde İstanbul'da vefat eden Emin Barın'ın kabri Zincirlikuyu Mezarlığındadır (Turan, 1992, s. 72).

Mustafa Bekir Efendi (Pekten) (1913-1998)

Ağustos 1913 yılında İstanbul Sirkeci'de doğan Bekir Efendi, tüccar Sancaktarzâde Mehmed Efendi'nin oğludur. İlkokulu bitirdikten sonra eğitimini bırakıp babası ile birlikte ticaretle meşgul olmuştur. Evvela Bâhir Yesârî Efendi'den tâlik meşk etti. 1947'den itibaren de Güzel Sanatlar Akademisi Tezyîni Sanatlar Şubesine konuk öğrenci olarak devam edip Halîm Bey'den (Özyazıcı) sülüs, nesih ve celî yazılarını, 1951'de Necmeddîn Efendi'den (Okuy) de tâlik yazısını ilerleterek icâzet aldı. 1969 yılında da Hamit Bey'den (Aytaç) teberriken icâzet almıştır. Bir süre Suudi Arabistan Konsololuğunda hat dersleri veren Bekir Efendi'nin başta Irak olmak üzere birçok özel koleksiyonda yazıları bulunmaktadır. Ayrıca Barbaros Hayreddîn Paşa'nın Beşiktaş'taki türbesinin kubbesindeki yazılar, İstanbul Yeniköy Camii giriş kapısı üzerindeki ayet, Maraş'ta Şeyh Camii mihrap yazısı da onun bilinen eserlerindedir. 14 Haziran 1998 tarihinde vefat eden Bekir Pekten Mevlânakapı Seyyid Nizam Mezarlığında medfundur (Serin, 2003, s. 296).

Sâim Özel (1919-2005)

Sâim Özel, Sakarya'nın Taraklı İlçesi'nde 1919 yılında, Yunus Paşa Camii imam ve hatibi Hâfız Hüseyin Hamdî

Efendi'nin oğlu olarak doğdu. Babasından kıraat ve dinî ilimleri öğrenmiş ve 1937 yılında İstanbul'a giderek eğitimine devam etmiştir. Nuruosmaniye Camii Kur'an kursunda hıfzını tamamlamış ve İstanbul'un çeşitli camilerinde müezzinlik ve imamlık yapmıştır. 1981'de Süleymaniye Camii imamlığından tekaüde ayrılarak memleketi Taraklı'ya dönmüştür.

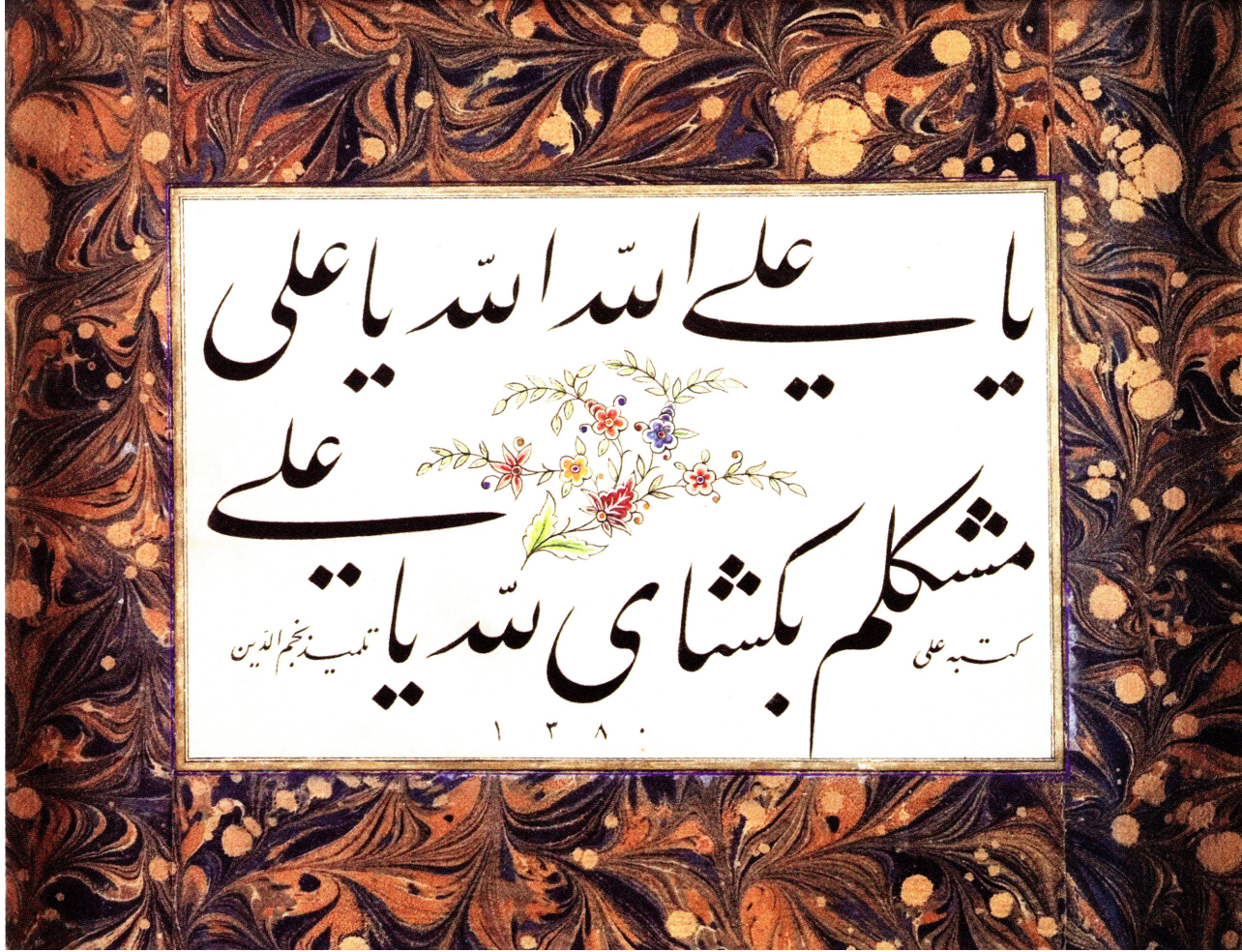
Nuruosmaniye Camiindeki müezzinliği sırasında Güzel Sanatlar Akademisi bünyesinde olan Türk Tezyîni Sanatlar Şubesinin hat kısmına misafir talebe olarak başlamış; önce Kâmil Bey'den (Akdik) sonra Beşiktaşlı Hacı Nuri Bey'den (Korman) ders almıştır. Daha sonra da Mustafa Halim Efendi'den (Özyazıcı) uzun süre ders almıştır. Fakat Halim Efendi'nin vefatı ile icâzet alamamıştır. Daha sonra yazılarını Hamid Bey'e (Aytaç) göstermiş ve ondan icâzet almıştır.

Saim Özel, Halim Bey'in (Özyazıcı) kendisine verdiği meşkeri 1969'da Numûnetü'l-Hutût adıyla neşretmiştir. Birçok levha, cami yazıları ve bir de Kur'an-ı Kerim yazmış olan Saim Özel'in İstanbul ve Taraklı'da ondan fazla camide yazıları bulunmaktadır. 29 Ekim 2005 tarihinde Taraklı'da vefat eden Saim Bey, Taraklı Mezarlığına defnedildi (Memiş, 2020, s. 401-432).

Ali Alparslan (1925-2006)

1925 yılında Tekirdağ'ın Çorlu kazasında dünyaya geldi. Babası Mehmed Çavuş vefat edince ailesiyle dayısının himayesinde İstanbul'a yerleştiler. İstanbul'da eğitimine devam ederek 1943'te Haydarpaşa Lisesini bitirdi ve aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine girdi. Buradan 1947'de mezun oldu. Akabinde İran hükûmetinin daveti üzerine üç sene Tahran Üniversitesi İran Edebiyatı Bölümünde doktora derslerine girdi. Buradan lisansüstü diplomasını alıp İstanbul'a avdet etti. 1961 yılında da İstanbul Üniversitesinde doktorasını tamamladı (Derman, 2010a, s. 10-14).

İş hayatına Başbakanlık Osmanlı Arşivinde başlayarak 1953'e kadar burada devam etti. Daha sonra Dışişleri Bakanlığında memurluk yaptı. Bir müddet sonra istifa ederek Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesinde asistan oldu. 1963-1966 yılları arasında Londra

Görsel 6
Ali Alparslan, Celî
ta'lik hattıyla (1960)
Farsça beyit (Derman,
M. U., 2010a, s. 161).

Üniversitesine bağlı bir okulda Türk Dili ve Edebiyatı dersleri verdi. 1967-1968 ders yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Chicago Üniversitesinde asistan-profesör sıfatıyla çalıştı. 1968'de doçent ünvanını aldı. 1980 yılında profesör oldu. 1989'da emekliye ayrıldıysa da Mimar Sinan Üniversitesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümünde hat dersleri verdi.

Hüsnihatta merak saran Ali Alparsalan, önce Necmeddîn Efendi'den (Okyay) tâlik meşk etmeye başlamıştır. Daha sonra Mustafa Halim Bey'den (Özyazıcı) dîvânî, celî dîvânî ve rik'a yazılarını öğrenmiş ve 1948'de tâlik yazıdan icâzet almıştır. İran'da bulunduğu sırada Zerrin Hat adlı sanatkârın derslerine girmiş ve İran tâlik yazısının inceliklerini öğrenmiştir. 1990 senesinden irtihaline kadar Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde yazı çeşitlerini öğretmiş, cuma günleri de Süleymaniye Kütüphanesinde istekli olanlara yazı meşklerini sürdürmüştür. Bu ça-

lışmalarının sonucu olarak birçok talebe yetiştirmiştir. Ali Alparslan'dan yazı öğrenerek icâzet aldıkları tespit edilebilen öğrencileri başta Ali Toy ve Ali Rıza Özcan olmak üzere Cengiz Malbeği, müzehhip Orhan Dağlı, Tahsin Kurt ve Muhammed Zekeriya'dır. Hamit Aytaç'ın talebesi Hüseyin Gündüz, Savaş Çevik ve Davut Bektaş da onun talebeleri arasında yer alır (Serin, 2020, s. 87).

Edebiyat ve hat sanatları alanında kendini iyi yetiştirmiş olan Ali Alparslan, ulusal ve uluslararası konferanslara katılmış, çeşitli kitap ve makaleler yazmıştır. Hat sanatına dair makale ve ansiklopedi maddelerinin 140'ı aştığı ifade edilen Ali Alparslan'nın hat ve hattatlarla ilgili kitapları ise *Ünlü Türk Hattatları*, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, *Esmâ-i Hüsnâ "Allah'ın Güzel İsimleri"* adlı eserlerdir (Derman, 2010a, s. 28-29).

24 Ocak 2006'da vefat eden Ali Alparslan, Karacaahmet'teki aile mezarlığına defnedilmiştir (Serin, 2020, s. 85-87; Rado, t.y., s. 275; Özkafa, 2010, s. 189-190).

Mehmed Fahreddin Bilgiç (1928-2013)

1928 yılında Adıyaman'da doğan son dönem hattatlarımızdan Mehmed Fahreddin Bilgiç'in babası Mustafa Sami'dir. Bilgiç, ortaokul mezunudur. Resim ve hat sanatına ilgisi küçük yaşlarda başlamış, hat sanatını hiçbir hocadan öğrenmeyip kendi kabiliyetiyle hat alanında ilerlemiş, bulabildiği yazıları taklitle kendi yazısını geliştirmiştir. Bilgiç, kendisinden hat dersi almadığı halde hattat Hâmid Bey'in (Aytaç) yazısını beğenmesi üzerine kendisinden icâzet almıştır. Bilgiç, Maliyede memuriyete başlamış daha sonra Sümerbank bünyesindeki fabrikada altı yıl çalıştıktan sonra tekrar Maliyenin muhasebe kısmında devam ederek 1978-79 yıllarında emekli olmuştur. Hamid Bey'den icâzet aldıktan sonra talebe yetiştirerek yedi kişiye icâzet vermiştir. Ayrıca Libya Kültür Merkezinde iki yıl hat hocalığı yapmıştır. İki tane Mushaf-ı Şerif yazmıştır. Bunlardan birincisi tevâfuklu Kur'an-ı Kerim, diğeri de Diyanet İşleri Başkanlığının kendisinden isteği ile yazdığı Resm-i Osmânî tarzında bir Kur'an-ı Kerim'dir. 12 Aralık 2013 tarihinde vefat eden Fahreddin Bilgiç, memleketi Adıyaman'da defnedilmiştir (Bektaşoğlu, 2015, s. 257).

Fevzi Günüş (1956-2013)

1956 Konya doğumlu olan Fevzi Günüş ilk, orta, lise ve yüksek öğrenimini Konya'da tamamladı. 1975 yılında girdiği Selçuk Üniversitesi Yüksek İslam Enstitüsünden 1979'da mezun oldu. Akabinde Konya Mevlâna Müzesinde asistanlık yapmaya başladı. Hat sanatına rik'a ile başlayarak Ahmed Selahaddin Hidayetoğlu'ndan ders aldı. 1982-1989 arasında da Hüseyin Kutlu'dan nesih ve sülüs meşk etti ve icâzet aldı. 1982'de fahri olarak Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde hat dersleri verdi. 1986 yılında da Selçuk Üniversitesi Rektörlük Hüsn-i Hat okutmanı olarak görev yaptı. Akademide devam ederek 2007 yılında da profesör ünvanı aldı. Ardından Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Sanatları Ta-

rihi Anabilim Dalı'nda Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanlığına tayin edildi. Konya'da kurduğu Destegül Güzel Sanatlar Mektebi ile gelenekli Türk sanatların gelişimine önemli hizmetlerde bulunmuş olan Fevzi Günüş, yurt içi ve dışında çok sayıda karma ve kişisel sergiye katılmıştır. Hat sanatı üzerine kitap ve makale çalışmaları bulunan Fevzi Günüş 22 Nisan 2013 tarihinde vefat etti (Arıtan, 2014, s. 11-14).

Değerlendirme ve sonuç

Hat sanatının Türk-İslam medeniyetinin sembolü haline gelmesinde sanatkârların sabır ve gayretlerinin yanı sıra Osmanlı sultanları ve devlet ileri gelenlerinin âlim ve sanatkârları himaye etmesinin payı büyüktü. Osmanlı'da hat eğitimi saray okulları ve medreselerde veriliyordu. Bu öğretim yüzyıllar boyunca üstattan talebesine kişiye özel meşk yoluyla sürdürülmüştür. Tanzimat'la birlikte sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta yaşanan değişimden olumsuz etkilenen hat, tezhip, minyatür, cilt, ebru, çini gibi gelenekli sanatlar daha sonra Medresetü'l-Hattâtîn ve onun Cumhuriyet döneminde devamı sayılan kurumlarda varlığını idame ettirmiştir. Bu süreç içerisinde birçok meşakkate uğrayan fakat pes etmeyip hat sanatını idame ettirmeyi başaran, minnet borçlu olduğumuz birçok sanatkâr vardır. Hem akademide hem de akademi dışında yaptığı hizmetlerle hat sanatını bugünlere taşıyan önemli isimlerin başında Hacı Kâmil Akdik, İsmail Hakkı Altunbezer, Hulusi Yazgan, Nuri Korman, Hamid Aytaç, Necmeddin Okyay, Halim Özyazıcı gibi isimler gelmektedir.

Çalışmada kaynak olarak İbnülemin'in *Son Hattatlar* adlı eserinin 2021'de yapılan yeni neşri ve konu ile ilgili yapılan neşriyatlardan yararlanıldı. İlk olarak hat sanatının Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet ve sonrasının kısa tarihi hakkında bilgi verildi. Akabinde Cumhuriyetten günümüze kadar gelen süreçte yaşamış ve vefat etmiş toplam otuz Türk hattat ele alındı. Hat sanatında temayüz etmiş olan bu hattatların isimleri, doğum ve ölüm tarihleri, kabirlerinin yeri, usta ve talebelerinin isimleri, eserleri varsa ekol ve üslupları ele alınarak çok ayrıntıya girilmeden öz geçmişleri verilmeye çalışıldı. İsimler seçilirken vefat tarihleri baz alınarak kronolojik sıra gözetildi.

Çalışmaya dâhil edilen otuz hattatın on yedisi, kültür başkenti olan İstanbul'da doğmuştur. Diğer on üç hattat ise Of (Trabzon), Safranbolu (Karabük), Filibe (Bulgaristan), Konya, Adıyaman, Çorlu (Tekirdağ), Taraklı (Sakarya), Bolu, Diyarbakır, Tavlasun (Kayseri), Vezirköprü (Samsun), Elmalı (Antalya), Trabzon gibi il ve ilçelerde doğmuşlardır. Fakat bu sanatkarlar da kimi daha çok küçükken kimi de ileri-ki yaşlarında muhakkak İstanbul'a gitmiş ve oradaki üstatlardan istifade etmişlerdir. Çalışmada hattatların ilk eğitimlerini genelde babalarından aldıkları gözlemlenmiştir. Bu sebeple babalarının adının da verilmesine özen gösterildi.

Çalışma sırasında özellikle Ahmed Râkım Efendi (Boren) (1894-1940), Ahmed Refet Efendi (1873-1949) gibi bazı hattatlar hakkında kaynak sıkıntısı çekildiğini belirtmek isteriz. Hat sanatının bugün bayraktarlığını yapan isimlerin yaptığı kıymetli çalışmalar kuşkusuz mevcuttur. Lakin bu sanatın gelecek nesillere intikal etmesi ve bu uğurda birçok fedakârlık yapıp hat sanatını bugünlere taşıyan sanatkarların tanıtılması için daha çok çalışmalara ihtiyaç duyulduğu kanısındayız.

Kaynakça

Akcan Ekici, S. (2020). *Ehl-i Hiref-i Hâssa sanatkarları: III. Mehmed dönemi*. İstanbul: Lale Yayıncılık.

Alparıslan, A. (1999). *Osmanlı hat sanatı tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Alparıslan, A. (2007). Ömer Vasfi Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 34, s. 83-84).

Aritan, A. S. (2014). Prof. Dr. Fevzi Günüş. *İstem Dergisi*, (23), 11-38.

Bektaşoğu, M. (2015). *Osmanlı'dan günümüze Kur'an-ı Kerim yazan hattatlar*. Ankara: TDV Yayınları.

Çelebi, A. Z. (2016). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e bir hattatın portresi: Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Derman, M. U. (1971). Ölümünün 30. yıldönümünde Reîsü-l Hattâtîn Kâmil Akdik. *Tarih Mecmuası Dergisi*, (7), 35-41.

Derman, M. U. (1982). *Türk hat sanatının şâheserleri*. İstanbul: Türk Hat Kültür Bakanlığı Yayınları.

Derman, M. U. (1989). Altunbezer, İsmail Hakkı, *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 2, s. 543-544). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (1995). Ferid Bey. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 12, s. 392-393). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (1997). Hat. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 16, s. 427-437).

Derman, M. U. (2003a). Medresetü'l-Hattâtîn. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 28, s. 341-342). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (2003b). Mehmed İlmî Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 28, s. 491). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (2007a). Okyay, Mehmed Necmeddin. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 33, s. 343-345). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (2007b). Özyazıcı, Mustafa Halim. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 34, s. 135-137). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (2010a). *Edebi ve hattı ile Ali Alparıslan*. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları.

Derman, M. U. (2010b). *Doksandokuz İstanbul mushaftı*. İstanbul: MAS Yayıncılık.

Derman, M. U. (2013a). Yazıcı, Mehmet Emin. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 43, s. 358-359). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Derman, M. U. (2013b). Yazır, Mahmut Bedrettin,

- TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 43, s. 365-366). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Derman, M. U. (2019a). *Ömrümün bereketi: 2*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Derman, M. U. (2019b). *Ömrümün bereketi: 3*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Erünsal, İ. E. (1997). *Hâfız-1 Kütüb. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 15, s. 94-98). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Günüç, F. (2003). *Kâhire Kasru'l-Menyel Müzesi mescid yazıları. İSTEM Dergisi*, (1), 119 - 138.
- Haskan, M. N. (2004). *Eyüplü hattatlar* (Ed. Süleyman Berk). İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları.
- İnal, M. K. (2021). *Son hattatlar*. (Yay. Haz. Mahmut Sâmi Kanbaş). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Karataş, A. (2013). "Âlim"den "Aydın"a geçiş sürecine bir örnek: "Hattat" Abdülkadir Saynaç Efendi ve "Yazı Ustası" oğlu Sait Yada Bey. *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (44), 123-181.
- Memiş, M. (2020). *Hattat Hâfız Sâim Özel'in hayatı, mesleği ve eserleri. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 401-432.
- Özcan, A. R. (2008). "Hat sanatı" (Proje Ahmet Akcan). *Hüsn-i Hat Buluşması 28 Ekim-3 Kasım 2007*. İstanbul: Lale Yayıncılık.
- Rado, Ş. (t.y.). *Türk hattatları*. İstanbul: Yayın Matbaacılık.
- Serin, M. (1991). *Aziz Efendi, Rifâî. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s. 336-337). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (1992), *Batanay, Kemal. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s. 139-140). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (1992), *Geleneksel Türk el sanatları. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 41, s. 581 - 582). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (2003). *Hat sanatı ve meşhur hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Serin, M. (2009). *Suud Yavsi Ebüssuudoğlu. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 43, s. 579 - 580). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (2013). *Yazgan, Mehmet Hulûsi. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 43, s. 356-357). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (2020). *Alparslan, Ali. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt Ek-1, s. 85-87). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Subaşı, M. H. (1991). *Ayral, Macit. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s. 284). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Subaşı, M. H. (1991). *Aytaç, Hamit. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s. 287-289). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şahin, A. (2019). *Hattat Hatib Ömer Vasfi Efendi'nin mimari eserlerdeki yazıları* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Taşkale, F. (t.y.). *Geçmişten Günümüze Tezhip Sanatında Bir Yolculuk*. (Haz. Ahmet Akcan). *Tezhip Buluşması*. İstanbul: Lale Yayıncılık, 8-27.
- Turan, İ. (1992). *Barın, Mehmet Emin. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s. 70-72). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- URL-1: Orman, İ. (Erişim tarihi: 10.07.2023). <https://www.ketebe.org/en/artist/ahmed-re-fet-efendi-728>.
- URL-2: Orman, İ. (Erişim tarihi: 11.07.2023). <https://www.ketebe.org/sanatkar/ahmed-rakim-boren-83>.